Downloaded from journal.isihistory.ir at 10:21 +0330 on Saturday July 27th 2024

فصل‌نامه علمی پژوهش‌نامهٔ تاریخ اسلام
سـال یازدهم، شماره چهل‌ویکم، بهار ۱۴۰۰
مقاله پژوهشی، صفحات ۹۹-۱۲۲

مدیریت دربار در حکومت صفویان و عثمانیان: بررسی تطبیقی اختیارات و وظایف ایشیک‌آقاسی‌باشی دیوان صفوی با مقامات مشابه در دربار عثمانی

طاهر بابائی[۱]

چکیده

مدیریت دربار صفویان تا حد زیادی در اختیار یکی از چهار مقام عـالی‌رتبـه و قدرتمنـد صفویان به نام «ایشیک‌آقاسی‌باشی دیوان» قرار داشت. این مقام، برای مـدیریت امـور دربار و انجام وظایفی مانند برگزاری مجالس و محافل درباری، استقبال از مهمانان ویژه و سفیران خارجی، مدیریت حرمسرا و نگهبانی و محافظت از دربار، زیردسـتان متعـددی در اختیار داشت. در این پژوهش، به واکاوی نقش‌هـا و وظـایف ایـن مقـام عـالی‌رتبـهٔ صفوی و زیردستانش پرداخته شده و تلاش شده‌است تا وظـایف او بـا مقامـات مشـابه دربار عثمانی مقایسه شود. یافته‌های این مطالعهٔ تطبیقی نشان می‌دهد با وجـود اینکـه نمی‌توان یک مقام خاصِ دربار عثمانی را با «ایشیک‌آقاسی‌باشی دیوان» از حیث اقتـدار و وظایف، همتا و همسان خواند، اما مقاماتی مانند «دارالسعاده‌آغاسی» و «قپوآغاسی» و گروه‌های دیگر در دربار عثمانیان حضور داشتند که بخشی از اقتدار رئیس دربار صـفوی را در خود داشتند و وظایف مشابهی را در دربار حکومت عثمانی ایفا می‌کردند.

کلیدواژه‌ها: ایشیک‌آقاسی‌باشی دیوان، تـاریخ تشـکیلات، دربـار، دارالسـعاده‌آغاسـی، صفویان، عثمانیان.

---

۱. استادیار گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. taherbabaei@um.ac.ir
تاریخ دریافت: ۰۰/۰۲/۲۵ تاریخ پذیرش: ۰۰/۰۵/۲۰

[DOI: 10.52547/isihistory.1.41.99]
Downloaded from journal.isihistory.ir at 10:21 +0330 on Saturday July 27th 2024

Court management in Safavid and Ottoman government: Comparative study of the Safavid Īshīk Āghāsī Bāshī dīwān authorities and duties with similar officials in the Ottoman court

Taher Babaei[1]

Abstract

Managing Safavid court was mostly under the control of one of the four high-ranking Safavid officials called Īshīk Āghāsī Bāshī dīwān. This court official had several subordinates for managing court affairs and duties like holding court parties and assemblies, welcoming special guests and foreign ambassadors, managing harem, and protecting court. In this research, the roles and duties of this high-ranking Safavid official and his subordinates have been considered and compared to similar officials of the Ottoman court. Findings of this comparative study indicate that although no certain official of Ottoman court could not be equated with Īshīk Āghāsī Bāshī dīwān in terms of authority and duties, some officials such as Dar Al-Saada Ağası, Kapı Ağası, and other groups in Ottoman court had a part of Safavid head court authority and performed similar duties.

Keywords: Īshīk Āghāsī Bāshī dīwān, Organization history, court, Dar Al-Saada Ağası, Safavids, Ottomans.

1. Assistant Professor, Department of History and civilization of Islamic nations, University of Ferdowsi, Mashhad, Iran. taherbabaei@um.ac.ir

[DOI: 10.52547/isihistory.1.41.99]
Downloaded from journal.isihistory.ir at 10:21 +0330 on Saturday July 27th 2024

درآمد

از مهم‌ترین ارکان تشکیلات درباری حکومت‌ها، به عنوان محـل اسـتقرار درباریـان، کاخ‌ها بود که مجموعه‌ای از گروه‌ها، افراد، صاحبان مناصب، تشریفات و آداب و مانند اینها را در خود جای داده و توسط مدیران درباری اداره می‌شد. در میان عثمانیـان دوره متقدم، محل اقامت سلاطین، که مرکز اداری آنان نیز به شمار می‌رفت، بـا نـام فارسـی «سرای»[1]شناخته می‌شد. عثمانیان کاخ‌های متعددی نظیر کاخ بروسه، ادرنه، اسکی‌سرای (سرای قدیم) و توپقاپی‌سرای داشـتند (Uzunçarşılı, *Saray teşkilatı*, 9- 12). سرای اخیر، به مدت سه و نیم قرن محل اقامت سلاطین عثمـانی بـود (İdem, 297). توپقاپی‌سرای به طور کلی به سه بخش بیرون، اندرون و حرم تقسیم می‌شد که هر یک، ساختار خود را داشتند (ibid; Turan, 127). این کاخ سه ورودی با صحن دارد کـه نخستین دَرِ ورودی، «باب همایون» و دومین ورودی، «اورتا قپـو» (=دروازه میـانی)[2]یـا «باب‌السلام» بود که بین این دو ورودی، میدان بزرگی برای استقرار اسبان اهـل دیـوان وجود داشت. سومین ورودی، «باب‌السعاده» بود که «عرض‌قپوسی»[3](= دروازه عـرض) و «آق‌آقالر قپوسی»[4](= دروازه آقایان سفید) نیز خوانده می‌شد و «دیوان همایون» نیز در صحن آن قـرار داشـت (Hezarfen, 56; Uzunçarşılı, *Saray teşkilatı*, 27, 30; Eyice, "Bâbüsselâm", 4/410). باب‌السعاده، مدخل اندرون بود و انـدرونِ کـاخ از آنجـا آغـاز مـی‌شـد (Eyice, "Bâbüssaâde", 4/408- 409) و محـل برگزاری مراسم جلوس تمام سلاطین عثمانی و اعیـاد بـود (Uzunçarşılı, *Saray teşkilatı*, 31; Eyice, ibid).

صفویان نیز کاخ‌های متعددی را در پایتخت‌های خود بنا نهاده بودند که به جز کـاخ ویران‌شدهٔ تبریز و کاخ چهل‌ستون قزوین (عمارت کلاه فرنگی) و سر در به جای‌مانـدهٔ

---

۱. Saray
۲. Orta Kapı
۳. Arz kapısı
٤. Ak Ağalar kapısı

[DOI: 10.52547/isihistory.1.41.99]
Downloaded from journal.isihistory.ir at 10:21 +0330 on Saturday July 27th 2024

عالی‌قاپو در این شهر، سایر کاخ‌های مشهور در پایتخت سوم صفویان یعنی اصفهان قرار دارند، که از آن میان، کاخ عالی‌قاپو، اهمیت دو چندانی دارد. برای ادارهٔ این کاخ‌ها، گروه‌های متعددی فعال بودند، از مهم‌ترین گروه‌ها (به جز بخش کارگاه‌های درباری که در دستان ناظر بیوتات بود) می‌توان به زیردستان ایشیک‌آقاسی‌باشی دیوان اعلی اشاره کرد (کلایس، ٦٨– ٧٣).

مقایسه تطبیقی مدیریت دربار در حکومت صفویان و عثمانیان، به طور کلی به دو شکل قابل بررسی است: ١. نتایج مدیریت دربار در دو حکومت ٢. کیفیت و چگونگی وظایف صاحبان مناصب در دو حکومت. شکل نخست نیازمند بررسی همه جانبهٔ تشکیلات درباری و بررسی نسبت آن با تحولات پیرامونی اعم از سیاسی، فرهنگی و اجتماعی است که بررسی علمی آن، تا حد زیادی به پژوهشی فراتر از مقاله نیازمند است، اما شکل دوم با گزینش مدیران اصلی دربار صفویان و زیردستان آنان و تطبیقشان با مقامات و گروه‌های مشابه در حکومت عثمانی به شکل علمی قابل بررسی است. در این پژوهش شکل دوم انتخاب شده و تأکید اصلی بر منصب ایشیک‌آقاسی‌باشی دیوان به عنوان یکی از ارکان چهارگانهٔ حکومت صفوی[1] و زیردستان او است و تلاش شده‌است تا عناوین و مقامات مشابه آن در میان عثمانیان، استخراج، توصیف و بررسی شود.[2] با توجه به این رویکرد، این پژوهش با تکیه بر منابع تاریخ تشکیلات صفوی و منابع تشکیلاتی ترکی عثمانی، در پی پاسخ دادن به این پرسش اصلی است که وظایف ایشیک‌آقاسی‌باشی دیوان و زیردستان او در ادارهٔ دربار صفویان چگونه بود و مقامات مشابه آن در بخش مدیریت دربار عثمانیان چه کسانی بودند؟

متناسب با ماهیت بنیادی موضوع این پژوهش در مطالعات تاریخ تشکیلات حکومتی و نیز توصیفی – تحلیلی بودن نوع پژوهش حاضر، پس از گردآوری داده‌ها و اطلاعات

١. به همراه قورچی‌باشی، قوللر آقاسی و تفنگچی آقاسی.

٢. از میان مدیران عالی‌رتبهٔ دربار صفویان، می‌توان به ناظر بیوتات اشاره کرد که با توجه به گستردگی وظایف مشابه او در میان عثمانیان و وجود کارگاه‌های بزرگ و پر زیرمجموعهٔ دربار عثمانی، تحقیق مجزایی برای بررسی تطبیقی آن، نیاز خواهد بود.

[DOI: 10.52547/isihistory.1.41.99]
Downloaded from journal.isihistory.ir at 10:21 +0330 on Saturday July 27th 2024

موجود مربوط به موضوع در منابع تاریخی صفویان و منابع و پژوهش‌های حوزهٔ تاریخ تشکیلات حکومتی ترکی (عثمانی و استانبولی) با تکیه بر شیوهٔ مطالعهٔ کتابخانه‌ای و تطبیق گزارش‌های این منابع با یکدیگر، به بررسی مدیریت دربار صفویان و نسبت آن با مقامات مشابه در میان عثمانیان پرداخته شده‌است. بر اساس این، ضمن توصیف و معرفی ایشیک‌آقاسی‌باشی دیوان و زیردستانش، به وظایف این افراد و گروه‌ها شامل برگزاری مجالس، استقبال از مهمانان و سفیران، ادارهٔ بخش حرم و حفاظت و نگهبانی از دربار پرداخته، و در هر بخش، گروه‌های مشابه در دربار حکومت عثمانی به شکل مطالعهٔ تطبیقی، بررسی شد. گفتنی است، در این پژوهش، مقام وزیر اعظم عثمانیان که بیشتر در حوزهٔ اداری، مالی و دیوانی و نه درباری فعال بود، جزو مشاغل و مقامات درباری شمرده نشده و از حیطهٔ تحقیق خارج شده‌است.

پیشینه پژوهش

در پژوهش‌های فارسی و ترکی، اثر قابل ملاحظه‌ای در خصوص بررسی تطبیقی مدیریت دربار در میان صفویان و عثمانیان، تألیف نشده‌است. با وجود نگارش آثاری نظیر تعلیقات و توضیحات مینورسکی بر *تذکرة‌الملوک* میرزا سمیعا (۱۳۸۷ش) و مارچینکوفسکی بر دستورالملوک میرزا رفیعا (۱۳۸۵ش) و برخی دیگر از آثار فارسی که به کلیات تشکیلات صفویان توجه کرده‌اند، اثر قابل ملاحظه‌ای در بررسی تفصیلی مقام ایشیک‌آقاسی‌باشی صفوی به چشم نمی‌خورد و حتی، مقالهٔ دایره‌المعارف بزرگ اسلامی (۱۳۸۰ش)، توصیف جامع این مقام را فروگذار کرده است. در سوی عثمانیان نیز به‌رغم نگارش آثار ارزشمندی در خصوص تشکیلات عثمانیان که در رأس آن، تشکیلات درباری عثمانی اوزون چارشیلی (۱۹۸۸) و مقالات متعدد دایره‌المعارف اسلام بنیاد دیانت ترکیه[1] ذیل مداخل مختلف مربوطه، قرار دارد، اثری در خصوص بررسی تطبیقی نهاد دربار صفویان و عثمانی نگاشته نشده‌است.

۱. Türkiye Diyanet Vakfi İslam ansiklopedisi (DİA)

[DOI: 10.52547/isihistory.1.41.99]
Downloaded from journal.isihistory.ir at 10:21 +0330 on Saturday July 27th 2024

۱. ایشیک‌آقاسی‌باشی دیوان اعلی و مقامات عالی‌رتبهٔ مشابه در میان عثمانیان

در بخش مدیریت دربار صفویان، قدرتمندترین مدیر، ایشیک‌آقاسی‌باشی دیوان بود که بخش «ایشیک» دربار صفوی یعنی از خارج قصر تا دروازهٔ حرم را در اختیار داشت. ادارهٔ حرم، در اختیار هم‌نام دیگری بود (مینورسکی، ۸۹؛ شاردن، ۱۲۲۰/۳). ایشیک‌آقاسی‌باشی دیوان از امرای جانقی[1]نیز بود و به همراه قورچی‌باشی، قوللرآقاسی و تفنگچی‌آقاسی در زمرهٔ امرای دولتخانه و از ارکان چهارگانهٔ حکومت صفوی شمرده می‌شد (میرزا سمیعا، ۵؛ نصیری، ١٦). این مقام، در اواسط دورهٔ صفویه پس از مقام ناظر بیوتات،[2]مهم‌ترین و معتبرترین منصب درباری محسوب می‌شد و به عنوان رئیس تشریفاتِ دربار بر همه مشاغل دربار نظارت داشت (شاردن، ۱۲۲۰/۳). علاوه بر مدیریت کلان دربار، تقسیم اشرفی و زر در وقت تحویل نوروز میان امرا، پای‌بوسی بندگان و ملازمان، تقسیم طعام و شیلان (سفره) در مجلس و دیوان، انتظام امور دربار و نظایر اینها از وظایف این مقام بود (نصیری، ۱۸). نیز در مراسم تاج‌گذاری شاه جدید، ایشیک‌آقاسی‌باشی دیوان به فرمان شیخ‌الاسلام، کلاه از سر شاه بر می‌داشت و تاج را بر سر او می‌گذاشت (شاردن، ٤/ ١٦٤٤).

این مقام که همواره از میان قورچیان و غالباً از میان طایفهٔ شاملو گزینش می‌شد (نصیری، ۱۹)، علاوه بر انجام امور درباری به امور نظامی نیز اشتغال می‌یافت (برای نمونه، نک. شاملو، ۲۲۱/۱؛ اسکندربیک ترکمان، ۳۷٤/۲، ٤۳۰، ٤٥٥، ۳/ ٦۹۰). او در معرکهٔ نبرد همراه با زیردستان خود با پرچم سفید و سبز در کنار شاه حضور می‌یافت و در هنگام یورش، پیشِ روی شاه حرکت می‌کرد (نصیری، ۱۹). ایشیک‌آقاسی‌باشی دیوان، در زمینهٔ امور اداری نیز می‌توانست تا آنجا پیش رود که به وزارت دست یابد (همان، ٦).

افراد متعددی زیر فرمان ایشیک‌آقاسی حضور داشتند و وظایف مختلفی را ایفا می‌کردند که مجموع آنها در اواخر دورهٔ صفوی به بیش از ۲٦۰۰ نفر می‌رسید (همان،

۱. اعضای مجمع مشورتی سری به نام جانقی.
۲ .مسئول کارگاه‌های سلطنتی دربار صفویان.

[DOI: 10.52547/isihistory.1.41.99]
Downloaded from journal.isihistory.ir at 10:21 +0330 on Saturday July 27th 2024

٦). جملی کارری در عصر شاه سلیمان صفوی شمار این زیردستان را حدود دوهزار نفر ضبط کرده است (کارری، ١٩٦). از میان این زیردستان، می‌توان به ایشیک‌آقاسیان، یساولان صحبت، پیشکش‌نویس، ایشیک‌آقاسی‌باشی حرم، ریش‌سفیدخواجگان، قاپوچیان، قرقچیان، مهمانداباشی، سفره‌چی‌باشی، جارچی و تواچی اشاره کرد که امور مالی آنان، توسط همین مقام رسیدگی می‌شد (میرزا سمیعا، ٨؛ میرزا رفیعا، ١٩٣-١٩٤؛ نصیری، ١٧).

مقام مشابه ایشیک‌آقاسی‌باشی دیوان و وظایف آن را در قلمرو عثمانی، باید در میان چندین منصب یافت که حتی بخشی از وظایف وزیر اعظم عثمانی را نیز در بر می‌گرفت. با وجود این، بیشترین اشتراک وظایف و همسانی با ایشیک‌آقاسی‌باشی دیوان اعلی را می‌توان در وظایف دو صاحب‌منصب یعنی قپوآغاسی (قاپی‌آغاسی)[1] و دارالسعاده‌آغاسی یافت. قپوآغاسی/آغای باب‌السعاده/باب‌السعاده‌آغاسی، از مسئولان مذکور در *قانون‌نامهٔ* فاتح (١٣)، مسئول آقایان دربار و رسیدگی به امور مختلف اندرون بود (Pakalın, 2/166). زمان ایجاد این مقام به عصر مراد دوم (حک. ٨٢٤- ٨٤٨) باز می‌گردد که از میان خادمان سفیدپوست[2] گزینش می‌شد (طیارزاده، ١/ ٣٤). قپوآغاسی تا سال ٩٩٠، هم مسئول حرم همایون، و هم دارالسعاده‌آغاسی یعنی سردستهٔ غلامان سفید و سیاه شمرده می‌شد و مسئول امور کل اندرون همایون و حرم عثمانی بود، اما در این سال و در عصر مراد سوم (حک. ٩٨٢- ١٠٠٣)، مقام دارالسعاده‌آغاسی از باب‌السعاده‌آغاسی جدا شد و نخستین صاحب این منصب، حبشی طواشی محمدآغا[3] بود (طیارزاده، ١/ ١٥٩؛ نیز، نک. Uzunçarşılı, *Saray teşkilatı*, 354- 355). با این جداسازی، باب‌السعاده‌آغاسی با عنوان قپوآغاسی زیر فرمان دارالسعاده‌آغاسی قرار گرفت و با افول اقتدار، وظایفش به محافظت حرم (ایچ‌قاپی) منحصر شد (طیارزاده، ١/ ١٦٠؛ Pakalın, 2/167).

---

١ Kapı ağası
٢ Ak ağalar
٣ Habeşî tavâşî Mehmed Ağa

[DOI: 10.52547/isihistory.1.41.99]
Downloaded from journal.isihistory.ir at 10:21 +0330 on Saturday July 27th 2024

دارالسعاده‌آغاسی،[1] دیگر مقام درباری عثمانی بود که می‌توان جایگاهش را مشابه ایشیک‌آقاسی‌باشی دیوان اعلی دانست که البته به‌سان قپوآغاسی، بیش از ایشیک‌آقاسی‌باشی دیوان در حوزهٔ اندرون و حرم فعال بود. در اواخر سدهٔ دهم هجری، با اصلاحات حبشی طواشی محمدآغا، مقام دارالسعاده‌آغاسی یا قیزلرآغاسی[2] ضمن جدایی از مقام قپوآغاسی، از استیلای غلامان سفیدپوست خارج شد و خادمان سیاه پوست، کار را در دست گرفتند (طیارزاده، ۱/ ۱۵۹؛ Pakalın, 1/401). دارالسعاده‌آغاسی در دوره‌ای، پس از صدراعظم و شیخ‌الاسلام در رتبهٔ سوم قرار گرفت و متنفذترین منصب حاضر در حرم عثمانیان بود (طیارزاده، ۱/ ۱۶۰؛ Pakalın, 1/400). با توجه به آنچه که گفته شد، برای ایشیک‌آقاسی‌باشی دیوان، نمی‌توان یک مقام خاص همسان در دربار عثمانی مشخص کرد و مقامات نسبتاً مشابه، از حیث اقتدار، جایگاه و حجم وظایف، در رتبه‌های پایین‌تری نسبت به مدیر دربار صفویان قرار داشتند.

۲. مدیریت و برگزاری مجالس و ضیافت‌ها

در نظام مشاورهٔ صفویان، دو گردهمایی درباری، مجلس بهشت‌آیین و مجمع جانقی بیش از دیگر مجالس و محافل برجستگی داشتند. مجمع نخست، برای تصمیم‌گیری در خصوص غالب مسائل صفویان تشکیل می‌شد و مجمع جانقی، مجمع سری تصمیم‌گیرنده در خصوص جنگ و جانشینی بود (برای اطلاع بیشتر، نک. مشهدی رفیع و وثوقی، ۲۳۱– ۲۵۰؛ موسوی و بابائی، ۱۳۹– ۱۵۰). در میان عثمانیان نیز، مرکز ادارهٔ کل قلمرو عثمانی و مرجع درجهٔ نخست همهٔ امور حکومتی عثمانی، «دیوان همایون» نام داشت که در آن، امور اداری و عرفی به دست وزیر اعظم، امور اراضی به دست نشانچی، امور شرعی و قضایی به دست قاضی‌عسکر و امور مالی توسط دفترداران، رتق و فتق می‌شد (Uzunçarşılı, *Saray teşkilatı*, 1, 2; also, see: Hezarfen,

۱. Dârüssaâde Ağası
۲. Kızlar ağası

[DOI: 10.52547/isihistory.1.41.99]
Downloaded from journal.isihistory.ir at 10:21 +0330 on Saturday July 27th 2024

.(73- 77; Pakalın, 1/465

در رأس مناصب درباری مدیر در مجالس صفویان، ایشیک‌آقاسی‌باشی دیوان قرار داشت (برای نمونه، نک. نصیری، ۱۸) که بیش از هر چیز در جایگاه ناظر در مجالس درباری فعالیت می‌کرد و زیر دستان او، به امور مجالس می‌پرداختند. او مهم‌ترین شخصیت در برگزاری مجالس درباری بود و در مجالس و محافل خاص و عام، هیچ امیری به اندازهٔ او دارای اختیار و قدرت نبود و برگزاری مجالس و محافل، پذیرایی‌ها و برقراری نظم و امنیت مجالس بر عهدهٔ او بود (نصیری، ۱۸؛ کمپفر، ۱۰۰). برقراری انتظام مجالس، مشخص کردن ترتیب نشستن و ایستادن مقامات در مجالس، اعلام پای‌بوسی مناصب در مجلس بهشت‌آیین حین تفویض منصب و نظارت بر پیشکش‌ها از وظایف او در مجالس بود (میرزا سمیعا، ۸– ۹؛ میرزا رفیعا، ۱۹٤؛ شاردن، ۳/ ۱۲۲۱).

یکی از مهم‌ترین گروه‌های زیردست ایشیک‌آقاسی‌باشی دیوان در حوزهٔ برگزاری مجالس صفوی، یساولان[1] بودند. یساولان زیر فرمان ایشیک‌آقاسی‌باشی دیوان، در دو گروه یساولان صحبت و یساولان مجلس فعالیت می‌کردند. گروه کم‌اهمیت‌تر یساولان مجلس بودند که به امر رساندن فرمان‌ها و احکام سلطان به مجلس‌نشینان اشتغال داشتند (مینورسکی، ۱۲۱)، اما یساولان صحبت از امیرزادگان و فرزندان اشراف بودند که در جایگاهی برتر از ایشیک‌آقاسیان، انجام وظیفه می‌کردند (میرزا سمیعا، ۲۷؛ میرزا رفیعا، ۲٦۰).

یساولان صحبت، مهم‌ترین فعالان خدماتی مجالس بودند که وظیفهٔ حفظ نظم و سکوت جلسات را بر عهده داشتند (شاردن، ۳/ ۱۲۲۳). اینان در مجالس خاص، به جای ایشیک‌آقاسی‌باشی دیوان اعلی، به عنوان قائم‌مقام او خدمت می‌کردند و در مجالس عام، در برابر شاه می‌ایستادند و خدمات مجلس را به ایشیک‌آقاسیان می‌سپردند (میرزا سمیعا، همانجا؛ میرزا رفیعا، همانجا). سردستهٔ این گروه، یساول‌باشی بود که در

۱. یساول، به‌احتمال از واژهٔ مغولی یاسا به معنی قانون و فرمان گرفته شده‌است. گروهی از یساولان احکام و اوامر را در حضور سلطان اجرا می‌کردند (مینورسکی، ۱۲۰). دستهٔ دیگر یساولان صفوی، به اجرای امور دیوان‌بیگی (بخش قضایی) در احضار افراد و انجام مقدمات تشخیص قتل می‌پرداختند (میرزا رفیعا، ۲٦۳).

[DOI: 10.52547/isihistory.1.41.99]
Downloaded from journal.isihistory.ir at 10:21 +0330 on Saturday July 27th 2024

مهمانی‌های رسمی بلافاصله پس از ایشیک‌آقاسی‌باشی دیوان قرار می‌گرفت و کارش، مکمل وظایف ایشیک‌آقاسی‌باشی دیوان بود (کمپفر، همانجا). همچنین، اگر کسی به منصبی دست می‌یافت، یساولان صحبت او را در مجلس حاضر می‌کردند و در حضور شاه، به صورت درازکش با دکنک خود سه دفعه به او می‌زدند و سپس، صاحب‌منصب جدید، دکنک را می‌گرفت و ضمن بوسیدن آن، انجام خدمت را می‌پذیرفت (میرزا رفیعا، ۲٦۰؛ نصیری، ۱۸).

از دیگر گروه‌های فعال در مجالس عام، ایشیک‌آقاسیان مجلس یا دیوان بودند که در مجالس حضور داشته و به عنوان زیردست یساولان صحبت به خدمت اشتغال داشتند (میرزا سمیعا، ۲۷؛ میرزا رفیعا، ۲٦۱). کمپفر شمار اینان را پنجاه نفر برآورد کرده که به نوشتهٔ او، در آستانهٔ اتاق مخصوص زنان درباری و در مدخل حیاط حرم به نگهبانی اشتغال داشتند (کمپفر، ۲۲۲). یکی از مقاماتی که می‌توان حوزهٔ فعالیت او را هم در مجلس و هم در بخش حرم مشاهده کرد، «پیشکش‌نویس سرکار خاصهٔ شریفه» بود که از وظایف مهم او، ثبت پیشکش‌های تقدیمی به شاه در مجلس بهشت‌آیین (به جز خوراکی‌ها)[1] و تقدیم سیاههٔ آن به ایشیک‌آقاسی‌باشی دیوان بود تا از طریق مجلس‌نویس به عرض شاه رسانده شود (میرزا سمیعا، ۹؛ میرزا رفیعا، ۱۹۵، ۲۷۱).

در میان عثمانیان، یکی از مقاماتی که همانند ایشیک‌آقاسی‌باشی دیوان و یساولان صحبت، به امور برگزاری مجالس اشتغال داشت، تشریفاتچی/تشریفاتی دیوان همایون/تشریفاتی دیوان عالی[2] مراسم بود که به عنوان مسئول تشریفات مجالس، در عصر سلیمان قانونی (حک. ۹۲٦– ۹۷۳)، ایجاد شد و آگاهی از همهٔ مراسم و مجالس حکومتی عثمانی، از الزامات تصدی این شغل بود (Karaca, 40/570; Uzunçarşılı, *Merkez ve bahriye teşkilatı*, 58; Pakalın, 3/477, 478). او بر اساس دفتر مخصوص خود، دستورالعمل برگزاری مجالس و مراسم همایون را نظارت و اجرا می‌کرد (Uzunçarşılı, *Merkez ve bahriye*

۱. فهرست اجناس خوراکی به ناظر بیوتات تعلق داشت.

۲. teşrifatçı/teşrîfâtî-i Dîvân-ı Hümâyun/teşrîfâtî-i Dîvân-ı Âlî

[DOI: 10.52547/isihistory.1.41.99]
Downloaded from journal.isihistory.ir at 10:21 +0330 on Saturday July 27th 2024

teşkilatı, ibid). تشریفاتچی، مسئول برگزاری مجالس مختلف، مراسم اعطای مواجب در دیوان، ضیافت‌ها، مراسم ورود ایلچیان، مراسم ورود خزانهٔ مصر، مراسم جلوس سلطان، اعیاد، مراسم آب‌اندازی کشتی و حرکت دوننما (نیروی بحریه)، تقدیم پیشکش‌ها به سلطان، اعطای خلعت، مراسم توجیهات سالانه و مجالس برگزار شده در دایرهٔ صدراعظم بود و محل استقرار صاحبان مناصب، نظارت بر مراتب مناصب و چگونگی برگزاری مجالس را بر عهده داشت (İdem, 58, 59, 63).

از دیگر گروه‌های فعال عثمانیان در ارائهٔ خدمات در مجالس دیوان همایون، چاوشان[1] بودند. ایجاد گروه چاوشان به عنوان گروه فعال در دیوان همایون، به درستی دانسته نیست، اما احتمالاتی در خصوص ایجاد آن دسته در عصر بایزید ایلدریم (حک. ۷۹۱– ۸۰٤) وجود دارد (Pakalın, 1/ 333). اینان به صورت غیر دیوانی، در عصر اورخان‌غازی (حک. ۷۲٦– ۷٦۳)، مسئول مراسلات، اطلاع‌رسانی‌ها، تحقیق و تفحص و ابلاغ فرمان‌ها بودند و بعدها وارد دیوان شدند (وفیق‌بک، ۱/ ۲۲۵). چاوش‌ها، گروه‌های متعددی را در بر می‌گرفتند که مهم‌ترین آنها چاوش‌های دیوان بودند.[2] اینان، با نام «سرهنگان دیوان همایون»، به نوعی در حوزهٔ قضایی و به شکل ضابطان قضایی عمل می‌کردند و وظیفهٔ ادارهٔ محکمه، احضار و توقیف مجرمان و متهمان را بر عهده داشتند (Uzunçarşılı, *Saray teşkilatı*, 408- 409, 414).

سرکردهٔ چاوشان دیوان همایون، چاوش‌باشی بود که به او باش‌چاوش‌باشی نیز گفته می‌شد (Pakalın, 1/333). نام او در *قانون نامهٔ* محمد فاتح به عنوان یکی از خدمهٔ دیوان مطرح شده‌است (*قانون‌آل عثمان*، ص۱۲). او در دیوان همایون ایستاده خدمت

---

۱. Çavuşlar

۲. از دیگر مقامات مهم چاوشان می‌توان به امین چاوشان/ چاوشلر امینی، مسئول چاوش‌های دیوان همایون و ثبت مجازات در دیوان (Pakalın, 1/ 339)، کاتب چاوشان، مسئول نظارت بر مجازات‌های نقدی و بدنی و ثبت آنها (Uzunçarşılı, *Saray teşkilatı*, 418)، جبه‌جی چاوشی، مسئول استقبال از ارکان حکومت در مراسم یا ایام برگزاری دیوان همایون (ibid) و چاوش‌باشی کیسه‌داری، مسئول مدیریت اوراق و اسناد و مدیریت عرض حال‌ها و جمع آوری رسوم و مالیات (ibid; Pakalın, 1/338) اشاره کرد.

[DOI: 10.52547/isihistory.1.41.99]
Downloaded from journal.isihistory.ir at 10:21 +0330 on Saturday July 27th 2024

می‌کرد و به همراه قپوچیلرکتخداسی[1](کتخدای قپوچیان) در انتهای مراسم، از ارکان حکومت در امر تشریفات و پذیرایی بودند. نیز امور تشریفات و پذیرایی از صاحبان مناصب در مراسم جلوس، اعیاد و پذیرش سفیران خارجی برعهده همین دو مقام بود (Uzunçarşılı, *Saray teşkilatı*, 413). با توجه به آنچه که آورده شد، می‌توان وظایف ایشیک‌آقاسی‌باشی دیوان، یساولان صحبت و ایشیک‌آقاسیان را در امر برگزاری مجالس و ضیافت‌ها، با اقدامات و اختیارات مقاماتی نظیر تشریفاتچی عثمانی و گروه چاوشان دیوان دربار عثمانی مقایسه کرد.

۳. استقبال و پذیرایی از مهمانان ویژه و سفیران خارجی

استقبال از مهمانان خارجی صفویان، توسط حکمرانان محلی با ارائه اسب و چهارپا برای حمل بار و بنه، ارائه منزل، تهیه وسایل تا رسیدن به پایتخت انجام می‌شد. در نزدیکی پایتخت، ضمن استقبال از این مهمانان، شماری را جهت گزارش اقدامات این مهمانان، با آنان همراه می‌کردند (سانسون، ۹۱، ۹۲). پذیرش مهمانان، سفیران و فرستادگان در دربار صفویان همانند دربارهای دیگر، ساز و کارها و اصولی داشت که مجری آنها تا حد زیادی، مهمانداراباشی دربار بود.[2]مهمانداراباشی، مسئول هدایت سفیران، بزرگان، اشراف به دربار و نزد شاه بود. او در حالی که زیر بازوی این مهمانان را می‌گرفت، آنان را تا پای تخت شاه پیش می‌برد، تا به شاه عرض ادب و احترام کنند (کمپفر، ۱۰۰؛ کاری، ۱۹۲). مهمانداراباشی، در انجام وظیفهٔ خود، سفیران خارجی را به شاه معرفی می‌کرد و در حالی که به عصایش تکیه می‌داد، در حضور شاه می‌ایستاد (سانسون، ٥٤). سانسون، علاوه بر مهمانداراباشی، این وظایف را برای ایشیک‌آقاسی‌باشی دیوان نیز آورده است (همان، ۵۰).

مهمانداراباشی وظیفهٔ استقبال از ایلچیان و مهمانان و تعیین جا و مکان برای اسکان آنان را بر عهده داشت و در میانهٔ مجلس بهشت‌آیین با تاج و طومار، نزدیک یساولان

---

۱. Kapıcılar Kethüdâsı

۲. اولئاریوس، یساول صحبت را مسئول استقبال، خوانده است (۱۹۱).

[DOI: 10.52547/isihistory.1.41.99]
Downloaded from journal.isihistory.ir at 10:21 +0330 on Saturday July 27th 2024

می‌ایستاد (میرزا رفیعا، ۲٤۸– ۲٤۹). همچنین، به سفیرانی که با آداب درباری صفویان ناآشنا بودند، آموزش‌های لازم را ارائه می‌کرد (تاورنیه، ٥۷٦). هرگاه شاه، سفیری را به شکل ویژه مورد عنایت قرار می‌داد، او را به صرف غذا در مجلس رسمی فرا می‌خواند. در آن مجلس، ایشیک‌آقاسی‌باشی، مهمانان را به جای خود راهنمایی می‌کرد (کمپفر، همانجا). همین اقدام ایشیک‌آقاسی‌باشی دیوان در مجالس سبب شد تا شاردن، او را مسئول استقبال از سفیران و بزرگان و راهنمایی آنان بپندارد (شاردن، ٦۳۹/۲).[1] در این مجالس، سفیر، نامهٔ پادشاه متبوع خود را به ایشیک‌آقاسی‌باشی تقدیم می‌کرد و او نامه را به صدراعظم می‌رساند تا به شاه تقدیم کند (شاردن، همانجا).

در این مهمانی‌ها و نیز در مواقع دیگر، مسئول نظارت بر طعام شاه و مهمانان، یکی از زیردستان دیگر ایشیک‌آقاسی‌باشی دیوان به نام سفره‌چی‌باشی بود. او در سفر و حضر و مجالس درباری حضور داشت و در هنگام غذا، وظیفهٔ گستراندن و چینش سفره را بر عهده داشت. او با زیر نظر گرفتن زیردستانش (سفره‌چیان)،[2] به آداب تمام به دو زانو نشسته و ضمن چشیدن غذا، خدمات مربوطه را به انجام می‌رساند. از مشخصه‌های متصدیان این منصب، در اختیار گرفتن تاج و طومار بوده‌است (میرزا رفیعا، ۲٤۸؛ سانسون، ٥۱، ۷۹؛ تاورنیه، ٥۷٦). گروه زیر دست سفره‌چی‌باشی، در مهمانی‌ها، پس از اینکه غذای شاه را کشیدند، به مهمانان رسیدگی می‌کردند (سانسون، ۷۹).

در میان عثمانیان، استقبال از ایلچیان و فرستادگان خارجی، از وظایف مهم چاوش‌ها بود و شیوه‌نامهٔ پذیرش سفیران توسط چاوش‌باشی مدیریت و اجرا می‌شد (Pakalın, 1/338). سفیران خارجی توسط چاوش‌باشی و چاوش‌های دیگر مانند کاتب و امین چاوشان از اسکلهٔ سرکه‌جی[3] استانبول (امین اونو/ وزیر اسکله‌سی)[4] استقبال می‌شدند،

۱. کاری (۱۹۳)، از «آقاسی‌باشی» به عنوان بزرگترین مهماندار مهمانخانهٔ شاه یاد کرده که به احتمال، منظور او ایشیک‌آقاسی‌باشی دیوان بوده‌است.

۲. سانسون (٥۱)، شمار زیردستان را حدود ٤۰ نفر ضبط کرده است.

۳ Sirkeci

٤ Eminönü/ Vezir İskelesi

[DOI: 10.52547/isihistory.1.41.99]
Downloaded from journal.isihistory.ir at 10:21 +0330 on Saturday July 27th 2024

اما اگر سفیر و ایلچی صفویان به پایتخت عثمانیان می‌رسید، در بخش آسیایی استانبول (اسکودار) با او دیدار می‌شد (Uzunçarşılı, *Saray teşkilatı*, 415; Pakalın, ibid). چاوش‌باشی پس از ضیافت طعام، سفیر را به اتاقی می‌برد و خلعت می‌پوشاند. سپس قپوچی‌باشی او را به سوی اتاق ملاقات با سلطان راهنمایی می‌کرد و خدمهٔ دربار از او هدیه می‌ستاندند (Uzunçarşılı, *Merkez ve bahriye teşkilatı*, 294). یکی دیگر از شخصیت‌های مرتبط با استقبال سفیران نیز قپوچیان بودند. هر گاه سفیری وارد دربار می‌شد، دو تن از قپوچی‌باشیان، او را نخست به دیوان همایون می‌بردند و سپس زیر دو بازویش را گرفته، جهت ملاقات با سلطان به عرض‌اوطه‌سی[1] راهنمایی می‌کردند (Uzunçarşılı, *Saray teşkilatı*, 404; pakalın, 2/ 168). در ارتباط با همین گروه، قپوچیلرکتخداسی نیز مسئول بازبینی سیاحتنامه و نوشته‌های اجنبیان بود تا مطالبی نادرست و خلاف مصالح حکومت در آنها وجود نداشته باشد (Pakalın, 2/170). نیز در موضوع ارائه طعام، قپوچیلرکتخداسی به نظارت بر فرایند و ترتیبات غذا در دیوان، فعال بوده‌است (Uzunçarşılı, *Saray teşkilatı*, 394- 395). در میان قپوچیان نیز مقامی با نام پیشکش‌چی یا پیشکش‌چی شهریاری حضور داشت که پیشکش ایلچیان را وارد دیوان می‌کرد و به نظر وزیر اعظم می‌رساند. نیز، همو هنگامی که مقامی به مأموریتی برگزیده می‌شد، مراسم دامن‌بوسی و تشریفات مربوطه را مدیریت می‌کرد و در ازای انجام وظیفه، انعام و هدیه دریافت می‌کرد (Hezarfen, 58; Uzunçarşılı, *Saray teşkilatı*, 397).

۴. اداره و محافظت از حرم دربار

حرمسرای صفویان، به‌سان دیگر حرمسراهای ایرانی، محل اجتماع و زندگی زنان درباری بود که می‌توانست مرکز تحولات بسیاری باشد. ادارهٔ این بخش از دربار صفویان، بیش از هر چیز برعهدهٔ خواجگان بود و به جز شاه و شاهزادگان، مرد دیگری

[1] Arz Odası

[DOI: 10.52547/isihistory.1.41.99]
Downloaded from journal.isihistory.ir at 10:21 +0330 on Saturday July 27th 2024

حق ورود بدانجا را نداشت.[1] مدیریت اصلی حرم، در دست ریش‌سفید حرم بود که از او با نام خواجه یا خواجه‌سرا یاد شده‌است. در زمان شاه عباس اول، دو خواجه‌سرا فعال بودند که میرزا رفیعا یکی را «ریش‌سفید جلو» خوانده که در سفر و حضر به خدمت شاه اشتغال داشت و دیگری را «ریش‌سفید حرم اصفهان» ضبط کرده که در هنگام سفر شاه، در اصفهان می‌ماند و حرم را مدیریت می‌کرد (میرزا رفیعا، ۲۱۱). اینان از خواجگان سیاه‌پوست بودند که لایق‌ترین و بزرگ‌ترین آنها به عنوان ریش‌سفید انتخاب می‌شد و با لقب مقرب‌الخاقانی و مقرب‌الحضره، امر و نهی خواجه‌های سیاه پوست حرم، تحویل عرایض والیان و وزیران از ایشیک‌آقاسی‌باشی حرم و تقدیم به شاه و بازگرداندن جواب از وظایف او بود (میرزا سمیعا، ۱۸؛ میرزا رفیعا، همانجا). او که در حیطهٔ وظایف و رنگ پوست، شباهت بسیاری به دارالسعاده‌اغاسی عثمانی داشت، به همراه خزانه‌دار حرم و ایشیک‌آقاسی‌باشی حرم از مقام‌های مهم حرم به شمار می‌رفتند (کمپفر، ۲۲۷). در اواخر دورهٔ صفویه، قدرت این مقام چندان بود که در تخت‌نشینی شاهان صفوی تأثیرگذار بود (نک. همان، ٤٣؛ کروسینسکی، ۲۱). از وظایف مهم خواجگان حرم، مراقبت از بانوان حرم، از بخش داخل حرم بود و حق تجسس در همه‌جای حرم و از همه‌کس را داشتند (کمپفر، ۲۲۲– ۲۲۳).

به‌رغم قدرت فراوان ایشیک‌آقاسی‌باشی دیوان، مقام پرنفوذ در بخش مراقبت از حرم، ایشیک‌آقاسی‌باشی دیگری بود که به امور حرم رسیدگی می‌کرد. به عبارت دیگر، ایشیک‌آقاسی‌باشی دیوان، مسئول امور بیرون حرم بود و ایشیک‌آقاسی‌باشی حرم، مسئول مراقبت از ورودی‌های «حرم محترم» بود (نصیری، ۳۱). این مقام همانند قپوآغاسی عثمانی، خواجه‌ای سفیدپوست، کهن‌سال‌تر، قدیمی‌تر و در دربار محرم‌تر از دیگران بود (میرزا سمیعا، ۲۷؛ میرزا رفیعا، ۲۱۷؛ کمپفر، ۲۲۷). با وجود اینکه دایرهٔ اختیارات و حوزهٔ فعالیتش نسبت هم‌نام دیوانی‌اش محدودتر بود، اما به مرور زمان قدرت و نفوذ زیادی را به دست آورد (شاردن، ۳/ ۱۲۲۳). او ریاست همهٔ

۱. برای اطلاع جامع در خصوص حرمسرا و جایگاه آن در تحولات عصر صفوی، نک. شجاع، سراسر کتاب.

[DOI: 10.52547/isihistory.1.41.99]
Downloaded from journal.isihistory.ir at 10:21 +0330 on Saturday July 27th 2024

«ایشیک‌آقاسیان حرم محترم» را برعهده داشت و با شمار متغیری از زیردستان، امور مختلف حرم را مدیریت می‌کرد (نصیری، ۳۰). ایشیک‌آقاسی‌باشی حرم، مسئول نظارت بر درِ آستانهٔ حرم بود و در امور و مسئولیت‌های مهم‌تر، دخالت چندانی نداشت و نسبت به صاحب‌منصبان دیگر، جایگاه فروتری داشت (مینورسکی، ۱۲۰). او، بی آنکه اجازهٔ نشستن در مجالس داشته باشد، در درب حرم مستقر بود و کشیک‌خانهٔ مختص به خود را داشت که در آنجا، تشکی نمدین برای او گسترانده شده بود (میرزا رفیعا، ۲۱۷؛ نصیری، ۳۰). از زیردستان او می‌توان به قاپوچیان و ایشیک‌آقاسیان حرم اشاره کرد که به نوبت در درب حرم حاضر می‌شدند (میرزا رفیعا، همانجا).

از وظایف مهم ایشیک‌آقاسی‌باشی حرم، مراقبت از درها و راه‌های ورودی به حرم بود و به همراه زیردستانش که قاپوچیان حرم و ایشیک‌آقاسیان حرم بودند، شب و روز به نظم و نسق «درب حرم» می‌پرداخت و کسی بدون اجازهٔ او حق ورود و خروج را به حرم نداشت (میرزا سمیعا، ۲۷؛ میرزا رفیعا، ۲۱۷؛ نصیری، ۳۱؛ شاردن، همانجا). همچنین، یکی از امور مهم دربار، رساندن نامه‌ها و درخواست امرای ایالتی که به دربار می‌رسید، به شاه بود. در این فرایند، نامه و درخواست‌ها از طریق ایشیک‌آقاسی‌باشی دیوان اعلی به ایشیک‌آقاسی‌باشی حرم داده می‌شد و او به ریش‌سفید خواجگان حرم تحویل می‌داد. همو پس از ارائه عرایض به شاه، باز می‌گشت و پاسخ را باز پس می‌رساند (میرزا سمیعا، ۱۸– ۱۹؛ نصیری، ۱۸، ۳۰).[۱]

در قلمرو عثمانی، برای انتخاب غلامان سفید جهت خدمات درباری، از نظام دوشیرمه[۲] استفاده می‌شد که شماری از آنان، جهت انجام وظایف درباری گزینش، و

۱. میرزا رفیعا (۱۹٤)، از میان امرای ایالتی، والی عربستان، گرجستان، کاخت و کارتیل را که نامه‌هایشان به وزیر اعظم داده می‌شد، استثنا کرده است.

۲. Devşirme، دوشیرمه به معنی گردآوری کردن به فرایندی اطلاق می‌شد که در آن، هر سه تا پنج سال یک بار، غالباً از میان کودکان هفت یا هشت سالهٔ مسیحیان شماری گزینش می‌شدند و پس از انتقال به استانبول، به مدت هفت سال در کانون یا اوجاقی به نام «عَجَمی» آموزش می‌دیدند و سپس، متناسب با توانمندی‌ها، در بخش‌های مختلف حکومتی به کار گماشته می‌شدند (قوجی بک، ۷؛ شوکت، ۱/ ٤؛ جواد پاشا، ۱/ ۷؛ Uzunçarşılı, *kapukulu*, 1/ 14, 17.).

[DOI: 10.52547/isihistory.1.41.99]
Downloaded from journal.isihistory.ir at 10:21 +0330 on Saturday July 27th 2024

ایچ‌اوغلان[۱] خوانده می‌شدند (Uzunçarşılı, *Saray teşkilatı*, 300; Özcan, 9/254- 257). کودکان دوشیرمه پس از ورود به مرکز دولت، به دیوان همایون برده شده و به امر سلطان، قپوآغاسی، شماری از آنان را جهت خدمات درباری گزینش می‌کرد و سایرین به اوجاق‌های عجمی (کانون پروروش غلامان)[۲] و ینی چری (سپاه ثابت عثمانی)[۳] گسیل می‌شدند. اینان، پس از آموزش، ابتدا در کاخ‌های خارج از توپقاپی‌سرای خدمت می‌کردند و افراد مستعد، پس از نشان دادن مهارت خود، به توپقاپی‌سرای راه می‌یافتند (idem, 301). ایچ اوغلان‌ها، در اندرون همایون در چند اوطه[٤] حضور می‌یافتند و یکی از نخستین مکان‌هایی که ایچ اوغلان‌ها بدان راه می‌یافتند، خانهٔ کبیر و صغیر (اوطه‌های بزرگ و کوچک)[٥] بود که محل حضور ورودی‌های نخستین برای آموزش‌های مختلفی مانند یادگیری ترکی، فارسی و عربی، قرآن، خواندن و نوشتن، مسابقات مختلف، کُشتی، استفاده از سلاح و مانند اینها بود و سپس برای خدمت به سایر اوطه‌ها فرستاده می‌شدند. سرکرده و مربی اینان، کتخدای سرا (سرای‌کتخداسی)[٦] بود که زیر نظر سرای‌آغاسی خدمت می‌کرد (خلیفه، ۹۷؛ Hezarfen, 63- 64; Uzunçarşılı, *Saray teşkilatı*, 309- 310).

در ادارهٔ کاخ عثمانیان، از آغایان و خادمان درباری متعددی استفاده می‌شد که به طور کلی، به بخش‌هایی مانند «آغایان بیرون» و «آغایان اندرون» (ایچ‌اوغلان‌لار و ایچ‌آغالر)[۷] زیر فرمان قپوآغاسی یا باب‌السعاده‌آغاسی، هم‌تراز ایشیک آقاسی باشی حرم صفوی، و بخش آغایان دارالسعاده شامل آغایان حرم زیر نظر دارالسعاده آغاسی، هم‌وظیفه با ریش‌سفیدخواجگان صفویان، تقسیم می‌شدند (Turan, 129). آغایان اندرون که

---

۱. İç oğlan
۲. Acemi
۳. Yeniçeri
٤. اوده یا اوطه /oda، به معنی اتاق است.
٥. Büyük ve küçük oda
٦. Saray Kethüdâsı
۷. İçoğlanlar ve iç ağalar

[DOI: 10.52547/isihistory.1.41.99]
Downloaded from journal.isihistory.ir at 10:21 +0330 on Saturday July 27th 2024

مهم‌ترین بخش را در دست داشتند، شامل چهار صنف اصلی قپوآغاسی (مسئول کل بخش)، صنف خزینه‌دارباشی (مسئول امور خزانه و شماری از وظایف درباری)، صنف کیلَرجی‌باشی[1](مسئول سفره و طعام) و سرای‌آغاسی (مسئول محافظت از اتاق‌های کوچک و بزرگ کاخ و مسئول تمیز کردن کاخ و تعمیر بخش‌های معیوب) بود.

وظیفهٔ اصلی دارالسعاده‌آغاسی همانند ریش‌سفید خواجگان دربار صفوی، نظارت بر حرم همایون بود که زنان درباری در آنجا حضور داشتند و به سبب رسیدگی به امور دایرهٔ زنان به او قیزلرآغاسی (آغای دختران) نیز گفته می‌شد (Pakalın, 1/401; Turan, 129). این مقام که از غلامان سیاه یا «آغایان زنگی» بود، علاوه بر این وظیفهٔ درباری، خبر درگذشت یا برکناری سلطان را به شهزادهٔ جانشین می‌رساند و همو، ابتدا، فرایند نخستینِ تخت‌نشینی سلطان جدید را انجام می‌داد (Pakalın, 1/ 402, 2/167; Uzunçarşılı, *Saray teşkilatı*, 186- 187). دارالسعاده‌آغاسی، خادمان سیاه را زیر فرمان داشت که به سبب فعالیت در بخش حرم، «آغایان حرم» خوانده می‌شدند (Pakalın, 1/401). هزارفن افندی، تاریخ‌نویس عصر محمد چهارم (حک. ۱۰۵۸– ۱۰۹۹)، آغایان حرم زیر فرمان او را کتخدای سرای، امام سلطان، کاتب کبیر، سَرغِلمان باب، معلمِ خانهٔ کبیر و صغیر و شماری دیگر گزارش کرده است (Hezarfen, 59). خدمهٔ حرم، خادمان سیاه (سیاه‌خادم آغالَر) زیر فرمان دارالسعاده‌آغاسی بودند که امور ریز و درشت حرم و دربار را انجام می‌دادند. مقاماتی همچون خزینه‌دارآغا (مسئول خزانهٔ حرم)، مصاحب‌آغا، خزینه‌وکیلی (معاون خزانهٔ حرم)، باش‌قپوأغلانی[2](باش قپوچی و دربان اصلی دایرهٔ بانوان حرم و کلیددار حرم)، حاصلّی[3](مسئول نظارت بر نوبتچیان و کشیکچیان قپو)، نوبت قالفه[4](مسئول نظارت بر نوبت انجام وظیفهٔ خادمان زنگی و مسئول نگهبانی از دَرِ حرم همایون) از جمله

۱ Kilercibaşı
۲ Kapı oğlanı
۳ Hasıllı
٤ Nöbet kalfa/ Nevbet kalfa

[DOI: 10.52547/isihistory.1.41.99]
Downloaded from journal.isihistory.ir at 10:21 +0330 on Saturday July 27th 2024

خادمان سیاه بودند (Pakalın, 1/165, 402, 705, 755).

۵. نگهبانی و محافظت از دربار

یکی از وظایف ایشیک‌آقاسی‌باشی دیوان، رسیدگی به نظم و نسق دَرِ دولتخانه بود (میرزا رفیعا، ۱۹٤) و یکی از گروه‌های زیردستش که در بخش نگهبانی و محافظت فعالیت داشتند، دستهٔ قاپوچیان (=دربانان) بودند که در عصر صفویه، زیر فرمان قاپوچی‌باشی به دو گروه تقسیم می‌شدند و در عصر شاه عباس اول (حک. ۹۹٦–۱۰۳۸)، به شکل موروثی به گرجیان سپرده شده بود (تاورنیه، ۵۷۷). شماری از اینان زیر فرمان قاپوچی‌باشی دیوان قرار داشتند و شماری، زیر دست قاپوچی‌باشی خلوت بودند که هر دو سرکرده، دارای زیردستان متعددی بودند (میرزا سمیعا، ۲۸). همهٔ این گروه‌ها، زیر فرمان ایشیک‌آقاسی‌باشی دیوان بودند (میرزا سمیعا، همانجا؛ میرزا رفیعا، همانجا). نگهبانی از دَرِ دولتخانهٔ میدان (میدان نقش جهان) و دَرِ سوی مطبخ و پای کشیکخانه، عالی‌قاپو و روزهای مجلس در هر عمارتی که پادشاه در آن جلوس می‌کرد، برعهدهٔ قاپوچیان دیوان بود. نگهبانی از درهای خلوت شاهی و حرم، بر عهدهٔ قاپوچیان خلوت بود که به عنوان نیروهای فوق‌العادهٔ درباری خدمت می‌کردند (همانجاها).

ایشیک‌آقاسی‌باشی دیوان، علاوه بر قاپوچیان، نگهبانان و یساولان دیگری نیز زیر فرمان داشت که مسئول برقراری امنیت داخل قصر بودند و جزائرچیانی[1] که در سواری‌های شاه در رکاب او بودند و بیرون کاخ را نگهبانی می‌کردند (کمپفر، ۹۹). نیز در برخی موارد، قرقچیان که دسته‌ای تفنگچی بودند و به احتمال، از میان غلامان گزینش می‌شدند، وظیفهٔ حفاظت از دَرِ خارجی اصلی حرمسرا و خلوت نگاه‌داشتن مسیر عبور زنان حرم را بر عهده داشتند (شاردن، ۱۲۲۱/۳؛ کمپفر، ۲۲۱).

در میان عثمانیان، گروه اصلی مراقبت از درهای دربار عثمانی، قپوچیان[2] بودند که به جز درِ حرم، نگهبانی از درهای دربار عثمانی را در دست داشتند و به دو گروه

۱. گروه مسلح به نوعی تفنگ سنگین به نام جزایر.

۲ Kapıcılar

[DOI: 10.52547/isihistory.1.41.99]
Downloaded from journal.isihistory.ir at 10:21 +0330 on Saturday July 27th 2024

«قپوچیان درگاه عالی»/ «بوّابان درگاه عالی» و «قپوچیان باب همایون» تقسیم می‌شدند (Hezarfen, 58; Uzunçarşılı, *Saray teşkilatı*, 396). سربوابان که قپوچی‌باشی[1] نیز خوانده می‌شدند، سردستهٔ قپوچیان بودند که در *قانون نامهٔ* محمد فاتح نیز به آنها اشاره شده‌است (*قانون‌آل عثمان*، ۱۱). چهار فرد اول قپوچی‌باشی‌ها که از حیث رتبه بر دیگران برتری داشتند و قدیمی‌ترین و با تجربه‌ترین آنها، باش‌قپوچی‌باشی خوانده می‌شد (Uzunçarşılı, *Saray teşkilatı*, 406; pakalın, 2/168)، توسط قپوچی‌لرکتخداسی (کتخدای قپوچیان)، نظارت و رهبری می‌شدند (وفیق‌بک، ۱/ ۱۹۵). قپوچیلرکتخداسی یا کتخدای بوابین، مسئول تمام دربانان درگاه عالی و باب همایون به جز دربانان باب‌السعاده بود و از مقامات قدیمی به شمار می‌آمد (Uzunçarşılı, *Saray teşkilatı*, 392). قپوچیان علاوه بر دربانی، در زمان برگزار مجالس، ضمن راهنمایی صاحبان مناصب به دیوان همایون، مانع ورود سلاح آنان می‌شدند (Uzunçarşılı, *Saray teşkilatı*, 399). همچنین در میان وظایف قپوچی‌باشی، علاوه بر نظارت بر دربانان، می‌توان به بیرون آوردن طوغ،[2] همراهی با سلطان در سواری‌ها و اعدام مقامات عالی رتبهٔ حکومتی اشاره کرد (Uzunçarşılı, *Saray teşkilatı*, 405; pakalın, 2/168).

نتیجه

ایشیک‌آقاسی‌باشی دیوان اعلی، یکی از ارکان چهارگانه حکومت صفوی، مقام بلندپایه این حکومت در ادارهٔ دربار بود که به عنوان رئیس تشریفات و مدیر عالی‌رتبهٔ دربار ایفای وظیفه می‌کرد. او با در اختیار داشتن زیردستان متعدد، وظایف گوناگونی را به سرانجام می‌رساند. در میان عثمانیان، مقام مشابه با ایشیک‌آقاسی‌باشی دیوان را نمی‌توان در یک مقام مشاهده کرد. در تشکیلات درباری عثمانی، می‌توان از قپوآغاسی

۱. kapıcıbaşı

۲. Tuğ. علامت‌هایی شبیه پرچم که به عنوان نشانه یا رتبهٔ نظامی یا سیاسی در حکومت‌های ترک استفاده می‌شد.

[DOI: 10.52547/isihistory.1.41.99]
Downloaded from journal.isihistory.ir at 10:21 +0330 on Saturday July 27th 2024

یا باب‌السعاده‌آغاسی نام برد که تا اواخر سدهٔ دهم هجری، مقامی قدرتمند در دربار عثمانی بود و از این تاریخ به بعد با ایجاد مقام دارالسعاده‌آغاسی یا قیزلرآغاسی، مقام اخیر با وظایف مدیریت اندرونی و حرم و بخش‌های زیادی از دربار، اقتدار بیشتری یافت. در میان وظایف ایشیک‌آقاسی‌باشی دیوان و زیردستانش، می‌توان به برگزاری مجالس و ضیافت‌ها اشاره کرد که سرکردهٔ مدیران درباری، بیشتر با وظایف نظارت بر زیردستان به امور برگزاری مجالس نظارت داشت. از میان زیردستان او نیز می‌توان از یساولان صحبت و ایشیک‌آقاسیان سخن راند که به عنوان مسئولان انتظام مجالس و خدمهٔ مهمانی‌ها و ضیافت‌ها فعالیت داشتند. وظایف این گروه‌ها را می‌توان با دستهٔ چاوشان دیوان عثمانی و تشریفاتچی دیوان همایون مقایسه کرد. در بخش دریافت هدایا در مجالس و مهمانی‌ها نیز پیشکش‌نویس صفویان با تشریفاتچی عثمانی تشابه وظایف داشتند. در استقبال و پذیرایی از مهمانان ویژه و سفیران خارجی نیز مهماندارباشی و سفره‌چی‌باشی از زیردستان ایشیک‌آقاسی‌باشی دیوان فعال بودند که با چاوش‌باشی و زیردستانش و قپوچی‌باشی و پیشکش‌چی‌باشی، وظایف همسانی را ایفا می‌کردند. در ایفای وظایف مربوط به نگهبانی و ادارهٔ حرمسرا، از میان زیردستان ایشیک‌آقاسی‌باشی دیوان می‌توان به ریش‌سفید خواجگان حرم و ایشیک‌آقاسی‌باشی حرم اشاره کرد که از سوی عثمانیان با قپوآغاسی، کتخدای سرا، سرای‌آغاسی و نیز دارالسعاده‌آغاسی یا قیزلرآغاسی اشتراک و تشابه وظایف و اختیارات داشتند. سرانجام در بخش مراقبت و محافظت از دربار، مهم‌ترین گروه زیر دست ایشیک‌آقاسی‌باشی دیوان، قاپوچیان فرمانبردار از قاپوچی‌باشی فعالیت داشتند. اینان با مقامات تقریباً هم‌نام در دربار عثمانی یعنی قپوچیان درگاه عالی و قپوچیان باب همایون هم‌وظیفه بودند که زیر نظر کتخدای قپوچیان فعالیت داشتند. بر اساس این، می‌توان نتیجه گرفت که برای ایشیک‌آقاسی‌باشی دیوان اعلی نمی‌توان مقام کاملاً مشابهی در دربار عثمانی یافت و شرح وظایف او در میان چند مقام عثمانی قابل مشاهده است. در بخش تشابه وظایف نیز به‌رغم اینکه مجموعهٔ وظایف آورده شده برای عالی‌ترین مدیر دربار صفویان به دست گروه زیردست این مقام انجام می‌شد، در سوی عثمانی، گروه‌های مستقل، این

[DOI: 10.52547/isihistory.1.41.99]
Downloaded from journal.isihistory.ir at 10:21 +0330 on Saturday July 27th 2024

وظایف را به شکل مشابه انجام می‌دادند. به طور کلی، می‌توان نتیجه گرفت کـه اقتـدار ایشیک‌آقاسی‌باشی دیوان اعلای صفویان، نسبت به مقامات مشابه عثمانی، بسیار بیشـتر بود و از این حیث، تنها مقام اداری و دیوانی عثمانی –یعنی وزیر اعظم–، را می‌توان بـا او مقایسه کرد. این مقایسه در خور پژوهش مستقل دیگری است.

[DOI: 10.52547/isihistory.1.41.99]
Downloaded from journal.isihistory.ir at 10:21 +0330 on Saturday July 27th 2024

منابع

– اسکندربیک ترکمان، تاریخ عالم آرای عباسی، تصحیح ایرج افشار، تهران، امیرکبیر، ۱۳۸۷ش.

– اولئاریوس، آدام، سفرنامه، ترجمه احمد بهپور، تهران، انتشارات ابتکار نو، ۱۳۸۵ش.

– برگ‌نیسی، نادیا، «ایشیک آقاسی»، دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، تهران، مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۸۰ش.

– تاورنیه، ژان باپتیست، سفرنامه تاورنیه، ترجمهٔ ابوتراب نوری، تصحیح حمید ارباب‌شیرانی، تهران، کتابخانهٔ سنائی و کتابفروشي تائید، ۱۳٦۳ش.

– جواد پاشا، احمد، تاریخ عسکری عثمانی، استانبول، قرق‌انبار مطبعه‌سی، ۱۲۹۹.

– خلیفه، محمد، تاریخ غلمانی، استانبول، اورخانیه مطبعه‌سی، ۱۳٤۰.

– سانسون، سفرنامه سانسون: وضع کشور شاهنشاهی ایران در زمان شاه سلیمان صفوی، ترجمهٔ تقی تفضلی، تهران، ابن سینا، ۱۳٤٦.

– شاردن، ژان، سفرنامه، ترجمه اقبال یغمایی، تهران، انتشارات توس، ۱۳۷٤ش.

– شاملو، ولی قلی بن داودقلی، قصص الخاقانی، تصحیح سید حسن سادات ناصری، تهران، سازمان چاپ و انتشارت وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۱ش.

– شوکت، محمود، عثمانلی تشکیلات و قیافت عسکریه‌سی، [بی‌جا]، مطبعه مکتب حربیه، ۱۳۲۵.

– طیارزاده، احمد عطا، تاریخ عطا، [استانبول، یحیی‌افندی مطبعه سی، [۱۲۹۳].

– قانون‌آل عثمان، منسوب به محمد فاتح، چاپ محمد عارف، استانبول، احمد احسان و شرکاسی مطبعه‌جیلیق عثمانلی شرکتی، ۱۳۳۰.

– قوجی بک، رساله،[بی‌جا]، طبعخانه موسیو واطس، ۱۲۷۷.

– کارری، فرانچسکو جمللی، سفرنامه، ترجمه عبدالعلی کارنگ و عباس نخجوانی، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۸۳ش.

– کروسینسکی، یوداش تادیوش، سفرنامه کروسینسکی، ترجمهٔ عبدالرزاق دنبلی (مفتون)، تصحیح مریم میراحمدی، تهران، توس، ۱۳۶۳ش.

[DOI: 10.52547/isihistory.1.41.99]
Downloaded from journal.isihistory.ir at 10:21 +0330 on Saturday July 27th 2024

– کلایس، ولفرام، «کاخ‌های صفوی»، ترجمهٔ احسان طهماسبی، گلستان هنر، شماره ۱۱، بهار ۱۳۸۷.

– کمپفر، انگلبرت، در دربار شاهنشاه ایران، ترجمه کیکاووس جهانداری، طهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۵۰ش.

– مشهدی رفیع، علی و محمدباقر وثوقی، «کارکردها و حوزه اختیارات مجلس بهشت آیین (مجمع عالی رجال دربار صفوی)»، نشریه پژوهش‌های علوم تاریخی، سال یازدهم، شماره ۲، پیاپی ۲۰، پاییز و زمستان ۱۳۹۸.

– موسوی، سیدجمال و طاهر بابائی، «مجمع جانقی تحقیقی درباره شورای عالی دربار صفوی»، فصلنامه مطالعات تاریخ اسلام، پیاپی ۶، پاییز ۱۳۸۹.

– میرزا رفیعا، دستورالملوک، تصحیح محمد اسماعیل مارچینکوفسکی، با ترجمه علی کردآبادی و مقدمه منصور صفت گل، تهران، وزارت امور خارجه، ۱۳۸۵ش.

– میرزا سمیعا، تذکره الملوک، تصحیح محمد دبیر سیاقی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۸۷ش.

– مینورسکی، ولادیمیر، سازمان اداری حکومت صفوی، ترجمه مسعود رجب نیا، تهران، امیرکبیر، ۱۳۸۷ش.

– نصیری، میرزا علی نقی، القاب و مواجب دوره سلاطین صفوی، تصحیح یوسف رحیم لو، مشهد، دانشگاه فردوسی مشهد، ۱۳۷۱ش.

– وفیق‌بک، عبدالرحمن، تکالیف قواعدی، استانبول، مطبعه قدر، ۱۳۲۸.

– Eyice, Semavi, "Bâbüssaâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İşletmesi, 1991.

– Eyice, Semavi, "Bâbüsselâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İşletmesi, 1991.

– Hezarfen, Hüseyin Efendi, *Telhisül-beyan fi kavanin-i Al-i Osman*, Hazırlayan Sevim İlgürel, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1998.

– Karaca, Filiz, "Teşrifat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi (DİA),* İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İşletmesi, 2011.

[DOI: 10.52547/isihistory.1.41.99]
Downloaded from journal.isihistory.ir at 10:21 +0330 on Saturday July 27th 2024

– Özcan, Abdülkadir, "Devşirme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İşletmesi, 1994.
– Pakalın, Mehmet Zeki,*Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, Milli Eğitim basımevi, 1971.
– Turan, Ahmet Nezihi, "Mahremiyetin Muhafizları Darüssaade Ağaları", *Osmanlı* Araştırmaları , no. 19,İstanbul, 1999.
– Uzunçarşılı, İsmail hakkı, *Osmanlı devleti taşkilatından kapukulu ocakları*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1988.
– Uzunçarşılı, İsmail hakkı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara, Türk Tarih Kurumu,1988.
– Uzunçarşılı, İsmail hakkı, *Osmanlı devletinin saray teşkilatı*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1988.